

Tatár jövevényszavak a vogulban

ARTTURI KANNISTO alapos és szinte teljességet sugalló monográfiájának: *Die tatarischen Lehnwörter im Wogulischen* (FUF 17 [1925]:1–264) megjelenése után tudtunkkal senki sem foglalkozott a vogul nyelv török jövevényszavaival. Kannisto több mint öt esztendeig tartózkodott a vogulok között. Nincs egyetlen olyan nem-vogul kutató, aki ennyi időt töltött volna vogul nyelvterületen, és akinek nála nagyobb anyaga lett volna a különböző vogul nyelvjárásokból. Ha tekintetbe vesszük, hogy előtte **REGULY ANTAL** és **MUNKÁCSI BERNÁT** nem egészen egy-egy évet töltött vogul földön, a senior szerző pedig Leningrádban csak két hónapig gyűjtött 13 vogul anyanyelvű személytől nyelvi anyagot, alig volt remélhető, hogy még bukkan fel új adat. Ha még hozzátesszük, hogy Kannisto gyűjtésekor már csak a déli vogulok egy kis része érintkezett közvetlenül a tatárokkal, Kannisto után pedig tavdai anyag nem került elő, teljesen reménytelen vállalkozásnak látszott volna, hogy Munkácsi és Kannisto szótári anyagának közzététele előtt bárki a siker legcsekélyebb esélyével nekifogjon további tatár jövevényszavak kutatásának a vogulban.

Mikor azonban e cikk kezdeményezője (K. B.) Munkácsi szótári anyagát rendezte sajtó alá, feltűnt neki, hogy a különböző nyelvjárásokból számos olyan szó kerül elő, amely sem nem finnugor, sem nem zürjén (vö. **RÉDEI**, *SLwW* 1965), sem pedig orosz (**KÁLMÁN**, *RLwW* 1961), de nem látszott számojédnak vagy osztjának sem. Különösen a déli és keleti nyelvjárásokból akadt több ilyen szó. Kannisto művének megjelenése óta azonban a további kutatás csak igen csekély eredménnyel kecsegtetett. Ez a munka ahhoz hasonlítható, mint mikor az ércbányákban a telérek kifogyta után a közép- és korai salakhegyekből dúsítják azt az ércmaradékot, amely a régebbi, kezdetlegesebb módszerek miatt még benne maradhatott a kőben, mint ahogy ma Körmöcbányán teszik.

1979 októberében jött létre Mátrafüreden az együttműködési „egyezség” a két társszerző között. Ennek eredményeképpen **KÁLMÁN BÉLA** levélben küldött el **BERTA ÁRPÁDNAK** száznál több „gyanús” található vogul szót. Ebből az anyagból a turkológus Berta Árpád kiválogatta azt a 22-t, amelyhez talált megfelelőt egyes, átadóként szóhajóható török nyelvekben. Tekintve, hogy a szibériai tatárok szókinése még nincs teljesen összegyűjtve, olyan vogul szónak török eredeztetése is lehetséges, amely csak távolabbi török nyelvekből mutatható ki. Mikor Kálmán megkapta Berta válogatását a turkológiai adatokkal, a kérdéses 22 vogul szót megküldte **HONTI LÁSZLÓNAK**, aki utána nézett cédulaanyagában, és talált is rájuk néhány, Kannistonál is előforduló P és T nyelvjárási adatot. Fáradozásait ezúttal is hálásan köszönjük. Ezután

Kálmán kidolgozta a szócikkeket Berta adatait és kommentárait figyelembe véve, majd ellenőrzésre elküldte Bertának. Ő kiegészítette, néhány további megjegyzést pedig RÓNA-TAS ANDRÁSNAK köszönhetünk.

A vogul adatok közül Munkácsiéi a kéziratot szótári anyagából, a többi szerző adatait pedig az idézett helyről való. Kannisto adatait STEINITZ egy szerűsített átírásában közöljük.

A török adatok közül a közvetlen forrást az elégtelen tobolszki tatár anyag miatt rendszerint csak hozzávetőlegesen (vö.) jelezzük, először a kipcsak, majd az oguz, a szibériai török, végül a csuvas csoportból. A jakut mint átadó nyelv még közvetve sem jöhet tekintetbe. A török nyelvekből azért veszünk távolabbiakat is figyelembe, hogy egyrészt a szó elterjedése kitűnjék, másrészt távolabbi török nyelvből (pl. csuvas) is kerülhetett át jövevényt a tatárba, onnan a vogulba. Elvileg már a 13. századtól kezdve juthatott tatár jövevényt az obi-ugor nyelvekbe, de az átvételek zöme a 15.—18. század között történt. Az orosz betelepülők, valamint az érintkező vogul és tatár csoportok eloroszosodása miatt a közvetlen érintkezés már valószínűleg a 19. sz. végén megszűnt (TLwW 218).

A jövevényt-cikkeket a vogul szavak ábécé-rendjében közöljük:

1. (MUNK.) P *khâjîç*, K *khâjêç* 'lapos csónak, набойница 'какук': P *kwâlin kh*. 'fedeles (házas) csónak'. — (KANN.) P *koâjîç* 'grosses Boot' (MSFOu. 46: 134).

< *qayîç 'csónak' vö. K: tat. *kaek* (o: *qayîç*) 'лодка, челн; csónak', tatB *kayîk* 'sajka', bask. *qayîç* 'лодка', kirg. *kayîk* ua. — O: oszm. *kayîk* ua., az. *qayîç* ua. További adatokat l. CLAUSON 676b, RÄSÄNEN 233a.

A török szó etimológiája vitatott. Räsänen a török **qay-* 'csúszik' igéből vezeti le a török adatokat. Clauson a **qay-* < **qād-* 'visszahajlik, visszatér' ige származékának tartja a *qayyuç 'kis csónak' (< 'visszahajló peremű csónak') főnevet. Ez utóbbi magyarázat fogadható el, a **qay-* ige 'csúszik' jelentésben ugyanis nem adatható a régi törökségben, szórványos mai előfordulása másodlagos jelentésre utal, amely valószínűleg a *qayyuç 'kis csónak' (vizen sikló jármű) alapján keletkezett.

A kipcsak alapalak *qayîç lehetett. Egy ilyenféle hangalakú szóból a vogul adatok levezethetők.

Magyar *hajó* szavunk lehet ugyanehhez a szócsaládhoz tartozó török jövevény (TESz. *hajó* l. c. a.).

2. (MUNK.) T *khâmrâs* 'bogár'.

< *qimrîsqa 'hangya', vö. K: tat. *kirmîska* 'муравей; hangya', tat. nyj. *qimrîsqa* ua., bask. *qimrîsqa* ua., kirg. *kumurska* ua. — Sz: szib.-tat. *qimrîsqa* ua., *qimrâs* 'жук-водолюб; vízbogár', alt. *kumurska* 'муравей', hak. *ximîsxa* ua. További adatok: CLAUSON 628b, RÄSÄNEN 300b.

Az egyeztetés nem kifogástalan a jelentés miatt ('hangya' > 'bogár'). A török alapalak *qumursqa lehetett. Ennek szabályos volgai-kipcsak fejleménye egy *qomorsqa (*qomîrsqa) alak lenne. Radloff nagy szótára hoz is o-s adatokat a szibériai tatárból. A kipcsak i-s alakok jelentkezését Räsänen azzal magyarázza, hogy egy korai kontamináció történt a 'vörös' jelentésű *qirmîz* és a fenti adatok közt.

Átadó alakként egy **qimrîs(qa)* hangalakú szó tehető fel. A tatár i szabályos megfelelője a tavdai vogul *a ~ â* (TLwW 27—29). A -*qa* szóvéget eset-

leg képzőnek érezték, így elvonás útján tűnhetett el. A legfőbb nehézséget a szóvégi *-s* okozza. Tekintve, hogy Munkácsinak egyetlen adata van a szóra, lehet elírás is. Talán a jelentésmegadás sem egészen pontos. A szib.-tat. *qimräs* esetleg vogulból való visszakölcsönzés (B. Á.).

3. (MUNK.) K *khotélt*- 'megment': *vuj-anšuyñel täu ämnan läl khotélts* 'megmentette az életemet (lelkemet) a medvétől'.

< *qotilt- 'megment' vö. K: tat. *kotil*- 'спасаться, освободиться; megmenekül, megszabadul', tatB *kotol*- 'megmenekedik, üdvözül', bask. *qotol*-ua., kirk. *kutul*-ua., *kutult*- 'спасти; megment'. — O: oszm. *kurtul*-ua., tkm. *gutul*- 'выздоровливать, заживать, спасаться; felgyógyul, begyógyul, megmenekül, üdvözül'. — Cs: *xätäl*-, *xötöl*- 'megmenekedik' (P). További adatokat l. CLAUSON 650a, RÄSÄNEN 304a.

Egy *qurt- igetöből indulhatunk ki, amelynek azonban ma már csak a *qurtul*- passzívuma mutatható ki 'megmenekül' jelentésben. A felsorolt alakok szabályos fejlemények.

Átadó alakként egy *-t*- műveltető képzővel ellátott tatár *qotilt- 'megment' ige jöhet számításba. A képzésre vonatkozólag l. a kirgiz *kutult*- alakot. A szó a volgai-kipcsak *u > *ö* hangfejlődés után került át a vogulba.

4. (MUNK.) T *khäuläx*: *täut-kh*. 'aszat, ? pitypang'. A szóösszetétel első tagja 'tűz' jelentésű.

< *qaulaq 'aszat' vö. K: tat. nyj. *qaqlawič* 'бодяк полевой; mezei aszat' — Sz: szib.-tat. *qaulaq* 'осот, aszat, csorbóka', *qau* 'прошлогодня трава; tavalyi fű', *qawil* 'трава, оставшаяся нескошенной с прошлого года; lekaszálatlanul maradt tavalyi fű'.

A fenti szib.-tat. adatok mongol eredetűek (vö. irod. mongol *qayda* 'dry grass of the preceding year', *qaydara*- 'to dry up or wither [of grass]' (L). A mongol szócsalád ma már nem kimutatható *qay alapszava viszont az ősi török *qaq/qāq* 'száraz' szó átvétele. A mongol zöngétlen médiával vette át a szóvégi török *-q*-t. A tat. nyj. *qaqlawič* lehet közvetlen török származék is. Radloff a toboli (II: 53), Tumaseva a tümäni tatárból adatozza a *qaulaq* szót. A vogul szó csak a tatár hatásnak leginkább kitett tavdai nyelvjárásban fordul elő. A labiális *ä* a csandiri vogul tájszólásra jellemző. A szócsaládra vonatkozó további adatokat l. K. PALLÓ MARGIT: NyK 72: 431—432.

5. (MUNK.) T *ilpäx* 'több': *ilpäx höul täšten!* 'készíts több húst' (VNGy. IV, 359).

< *ilpek 'bőség' vö. K: *elbek/elpek* 'reichlich' (LCC), *elbeklik* 'Überfluß' (uo.) — Sz: alt. *elbek* 'достаток, достаточный, обильный; bőség, elegendő, bőséges', tuv. *elbek* обильный — Cs: *ilpek* 'изобилие, спорынья; bőség'.

A török adatok mongol eredetűek, vö. irod. mongol *elbeg* 'abundance, abundant, plentiful, rich' (L). A szó mongol-kori jövevényként megvan a Codex Cumanicusban (14. sz.). Erről l. POPPE, MLwK: NЕМЕТН Armağanı 335, LIGETI: MNy. 75: 139.

A vogul *i*- a tatár *e > *i* hangfejlődés utáni átvételre mutat.

6. (MUNK.) K *käkénäx* 'egy növényfajta: жабрей'. A vogul szó jelentése eléggé határozatlan, így kétféle megoldás is elképzelhető:

? < *kökänäk 'kis kökény(bokor)' vö. tat. *kügän* 'терн, плод терновника; kökény(bokor), a kökénybokor termése'. A szó szabályos hangtani megfelelői számos török nyelvben megtalálhatók (pl. bask. *kügän* ua., blk. *kökön* ua.). Az idetartozó alakok egy *kök 'kék' alapszóra vezethetők vissza, amelynek *-än* képzős alakja (*kökän) *-äk* kicsinyítő képzővel kerülhetett át a vogulba.

Idetartoznak természetesen török eredetű *kék* és *kökény* szavaink is. A török szó képzésére, valamint a *kék* és *kökény* 'jövényszó-bokorra' l. LIGETI véleményét *gyümölcs* és *gyümölcsény* szavainkról (MNY. 74: 271–274).

A kínált etimológiát bizonytalanná teszi a vogul szó vokalizmusa.

? < *kegänäk ~ *kekänäk 'bojtorján, túskebokor, kökénybokor', vö. tat. *igänäk* ua.; szib.-tat. *tegänäk* 'репейник; bogáncs'. További adatokat l. CLAUSON 483b–484a, RÄSÄNEN 480a.

Itt a **tik-* 'szür' ige *tikgän > *tikän 'tüske, túskebokor' származék-szavából kell kiindulnunk. Az idézett tatár és szibériai-tatár alakok arra mutatnak, hogy a volgai-kipscak alapalakban egy korai *i ~ *e ingadozással kell az első szótagban számolnunk. A csuvasban szőkezdő *k*-val van meg a szó: *kikenek* 'bojtorján' (P). A csuvas szó hangtani okok miatt csak tatár jövevény lehet, és közvetlen bizonyítékot szolgáltat egy egykori tatár *kikänäk meglétére. A **ti-* > *ki-* változás ugyan nem gyakori a török nyelvekben, de az *i* előtti **t-* ~ *k-* ingadozásra van analógia a volgai-törökségben.

A tatár *i* ~ *e* vogul *ä* szokatlan ugyan, de hasonló megfelelés a K *tälmas* 'tolmács' (TLwW 32, 197).

Egy hasonló tövű török eredetű osztják növénynév is előfordul: (OWE 616) Kr. *kökántäš* 'ein in Ufergehölzen wachsendes Kraut, dessen Samen als Arznei verwendet werden' < tat.-tob. *kügäntiš* 'белена (Bilsenkraut)'.
 7. (MUNK.) T *kälëskän* 'шуланка (egy vörös mellű kis fehér madár)'.
 ? < szib.-tat. *qulısqan* 'чайка; sirály'. TUMAŠEVA a tarai nyelvjárásból adatozza a szót. Az egyeztetés több szempontból is bizonytalan. A vogul szó jelentése csak körülírás, a Munkácsitól közölt orosz tájszó sem határozza meg a madár fajtáját, mert a hasonló tövű шуляк, шулак (VASMER, REtWb.) csak egy kisebbfajta ragadozómadárra utal. Magyarázatra szorul a szibériai-tatár szó veláris, a vogul szó palatális hangrendje. Mégsem lehet teljesen elvetni e két madárnév összekapcsolását a mássalhangzók kísérteties egyezése miatt. A vokalizmus eltérését indokolhatja a szó feltehető hangutánzó eredete is. Tovább bonyolítják a képet a következő szibériai-török adatok: alt. *kelesken* 'ящерица; gyík', alt. kumand. *keleski, kelisken* ua., tuv. *veleske* ua., hak. *kileski, kilesken* ua. Ezeknek a szavaknak a török eredete kétséges (vö. CLAUSON 750b). Összekapcsolásuk a vogul szóval jelentéstani szempontból súlyos nehézségbe ütközik. Talán egy speciális jelentésfejlődéssel (a *qulısqan* 'sirály' szó hatására?) van dolgunk török oldalon.

8. (MUNK.) K *kön-* 'kíván, akar': *äm tét vonloḡ at kōnam* 'nem akarok itt ülni'; *at kōnem, mēnēs* '(úgy látszik) nem akarta, elment'.

< **kön-* 'kíván, akar' vö. K: tat. *künel* 'внутренний мир, психика, чувства чеповека, настроение, расположение духа, душа, сердце; lelki-világ, az ember érzelmei, hangulat, lelkiállapot, lélek, szív', bask. *künel* ua., kirg. *kōñul, kōñ* 'сердце (как вместилище чувств, желаний, настроений, помыслов, при личных притяж. аффиксах часто *kōññu, kōññu, kōññu*;

szív (mint az érzelmek, kívánságok, hangulatok, szándékok székhelye, gyakran birtokos személyragokkal): *köönü* 'szíve', *köönün* 'szíved', *köönüm* 'szívem') — O: *gönül* 'сердце, любовь, привязанность'; szív, szeretet, ragaszkodás', az. *könül* ua. — Sz: alt. *küün* 'сильное желание, любовь, внимание, настроение, стремление, расположение к чему-л., воля; erős kívánság, szeretet, figyelem, hangulat, igyekezet, hajlam, akarat', *küünze* 'желать, стремиться, хреть чьего-л. расположения; kíván, igyekszik, vkinek a kezét keresi', alt. tuba. *küün*, *köön* 'желание, стремление; kívánság, igyekezet', tuv. *ööön* 'настроение желание; hangulat, kívánság', hak. *kööl* 'настроение, чувство любовь; hangulat, érzés, szeretet' — Cs: *kämällä* 'jószívú, kedves' (P).

A török alakok a *könül 'lélek' (Px3 *könlü) alapszóra vezethetők vissza. A szibériai török adatok és a kirgiz *köön* szokatlan fejlődést mutató, birtokos személyragos alakból való másodlagos fejlemények (vö. hak. *körmü* 'воля; akarat', ahol a végződés még őrzi a megkövesedett birtokos személyragot). A hakasz *kööl* magánhangzója másodlagos az etimologikus *-*öñü*- > *-*öñü*- helyén.

A vogul *kön- igei átvétel alapján egy szib.-tör. *kön- ~ (*kün-) 'kíván, akar' < *könlä*- (l. CLAUSON 732b) átható alakot rekonstruálhatunk, ahol a fejlődés iránya hangtanilag megegyezik a fenti névszói alakokéval: *könlä- > *könlö- > *könö- > *könön- > *kögön- > *kön*-.

A fenti török szócsaládhoz tartoznak a következő vogul alakok: (MUNK.) T *kunäl*- 'bír, elvisel': *tü tälitäl ä kunäliläm* 'nélküle nem bírok élni'; *ti rei khult ä kunällem* 'nem bírom itt bent ezt a hőséget elviselni'; *lu ä kunäläl pälämmäl* 'a ló szenved a bögölytől (nem viseli el)'; *äm ti qumnel ä kunällem* 'nincs nyugtom ettől a betegségtől'; *šakhäsun ä kunällem khujätäl* 'nem bírok pihenni (kifújni magamat) a szunyogoktól'; *kunälöp*- 'túr': *uš-khâr kunälepän!* 'túrj egy kissé!' (vö. KANN., TLwW 123) KU *kün*-, KM *kön*-, KO *küön*- 'einwilligen'.

Ezeztől az adatoktól elválasztandó az osztják (OWE 643) KoP *kün*-, Ts. *kön*-, Patk. *kunem* 'einwilligen' (KoP, Patk.); 'wollen, wünschen' (Ts.): Ts. *mä tәмә ent köntäm* 'ich will das nicht'. Ezt a szót Paasonen (FUF II, 125) helyesen a tat.-tob. *kün*- alakból származtatja. A szib.-tat. alak egy *kön- 'beleegyezik', a törökségben jól elterjedt ige megfelelője, vö. tat. *kün*- 'соглашаться, склоняться, привыкать; beleegyezik, hajlik rá, hozzászokik'.

9. (MUNK.) T *péli*, *päli* 'munkás, szolga': *äm péliu péléxtéxtäm* 'elszegődöm szolgának'; *péli*- ~ *päli-khâr* ua.; *péléxt*- 'alkalmaz'; *péléxtéxt*- 'elszegődik'. — (KANN.) TJ *pélikar* 'Diener' (MSFOu. 111: 182); *pélytan!* 'dinge!' (uo. 175), *pélytast* 'sie dängen' (uo. 182), *pélytəxtün* 'verdingen', *pélytəxtən!* 'verdinge!' (uo. 175).

< *päle 'bérmunkás' vö. O: az. *fählä* 'работник, наемный рабочий; munkás, bérmunkás', az. Bojnurdi *fälä* ua., tkm. *päle* ua.

Az idézett oguz adatok végső forrása az arab *fa'ala* 'worker, workman, laborer' (WEHR 721) szó. A türkmén *p*- szabályos hanghelyettesítése a töröktől idegen *f*-nek. A vogul szó idetartozása aligha kétséges, bár a tatárból egyelőre nincs adatunk. Hasonló tehát a helyzet, mint a 12. (*pärwés*) etimológiában. Ha az átható nyelvben *f*- volt, a vogulban még a legújabb időkben is *p*-vel helyettesítik: pl. É *pälak* 'zászló' < or. флаг, *l'əlapən* 'telefon' < телефон.

10. (MUNK.) K *pēs* 'gyapjúfonal'.

< *pēs 'gyapjúfonal' vö. K: tat. *bāz* 'бязь daróc, csalánszövet', bask.

büz ua., *büđ* ua., kirg. *böz* 'maga; gyapotszövet, vászon' — O: oszm. *bez* 'материя (хлопчатобумажная), бязь, ткань, тряпка, кусок материи, полотница; pamutszövet, rongy, daróc, szövet, vászondarab', az. *bez*, *biz* ua. — Sz. alt. *bös* 'ситец; karton (ruhaanyag)' — Cs: *pír* 'холст, полотно; vászon' (Ašm. IX, 219), *piši*, *pišiki*, *pišikki* stb. 'пояс; öv' (uo. 235–6), *püs* 'коленкор; kalikó' (uo. X, 93). További adatok: CLAUSON 389ab, RÄSÄNEN 72b, SEVORTJAN II, 102–3.

A korábbi török nyelvemlékekben már megfigyelhető az első szótagi vokalizmus kettőssége: -ö- és -ä-. A csuvas *pír* szabályos fejlemény, a többi alak jövevénytörés. A baskir *büz* tatár kölcsönzés, a *büđ* belső baskir fejlemény. A török alakok görög eredetűek (< βυσσος), a görög szó viszont az arabból származik (< *bażz*). Igen régi vándorszó (vö. BANG, Vom Kökttürkischen zum Osmanischen IV, APAW, 1921 és RÓNA-TAS: Altorforsch. 3: 1975, 155–163). A szó 'gyapjúfonal' jelentésben már 13. századi kipszak nyelvemlékekben előfordul.

A (KANN.) K *pəs* 'Mal' szót a MSzFE kérdőjellel a m. nyelvj. *fágy* 'sodor, összehajt' stb. igéhez kapcsolja. A (MUNK.) K *pəs* szó jelentésánál inkább a török szóhoz tartozik. Itt tehát két azonos hangalakú szóval számolhatunk a kondai vogulban: a 'réteg, -szer' valamint a 'gyapjúfonal' jelentésű *pəs* ~ *pəs* szóval.

11. (MUNK.) É -por: *sim-por*, KL -pār ~ -pāri, P *šim-por* ~ -porę, K *sēm-pār* (γ-), T *šām* ~ *šām-porę* '(É T) szív, (P K T) has, (KL) kicsinyítő toldalék': KL *koāt-pāri* 'kezecke'; P *šim-poram aumultet*, K *sēm-pārjēm oāmēlti* 'fáj a hasam'; P *šim-por aum* 'gyomorhaj', š.-p. *vuj āsēx* 'bélgiliszta'; É *vaps-por* 'vő', v.-*porkwē* ~ *vapsēm-por* (ua., megszólítás), *porēn* 'kedves': p. *piy* 'kedves fiam', *sim-por āyi* 'kedves leány'. — (KANN., Vok. 36) TJ TČ *šampōro*, P *šempōr* ~ *šimpōr*, VN *šimpūor*, LO So *simporiy* 'das Innere, Eingeweide'.

< *bōr ~ *por 'szív, has, kedves' vö. K: tat. *baṽir* 'печень, печенка, сердце, центр; máj, szív, központ', *bāgir* 'печень, сердце, душа; máj, szív, lélek', *bāgir kām* 'милий мой, сердечко мое, душенька; kedvesem, szivecském, lelkem', tat. nyj. *būwer* 'печень', bask. *baṽir* ua., kirg. *boor* 'печень, низная часть живота, кровный родственник, брат; máj, a has alsó része, vérrokon, fiútestvér' — O: oszm. *bağir* 'грудь, внутренности сердце; kebel, belsőség, szív', az. *baṽir* 'печень, сердце, грудь; máj, szív, kebel', tkm. *bağir* 'печень, душа, сердце; máj, lélek, szív' — Sz: alt. *baur* 'печень, грудобрюхошная преграда, грудь, сердце; máj, rekeszizom, kebel, szív', tuv. *baar* 'печень', hak. *paar* ua. — Cs: *pēver* ua. (Ašm. X, 188). További adatok: CLAUSON 317ab, RÄSÄNEN 55b, SEVORTJAN II, 17–20.

A török adatok egy *baṽir 'máj' jelentésű szóból vezethetők le. Egyes török nyelvekben az -ay- egy hosszú magánhangzóra olvadt össze. Hasonló jelenség a vogul nyelvjárásokban is előfordul. A másodlagos hosszúság lerövidülhetett török oldalon is. A zöngés zárhangokat a vogul mindig a megfelelő zöngétlenekkel helyettesíti jövevénytörésekben. A zöngétlenedés azonban végbemehetett a török átadó alakban is.

Az eredeti 'máj' jelentés továbbfejlődése nyomon követhető a török nyelvekben. A jelentésváltozás abból magyarázható, hogy a májat tekintették az érzelmek központjának.

12. (MUNK.) P *pårwès*, K *parwès* 'betét, alátét a nyírhéjedények szélén, hogy varrásnál kevésbé szakadjon a nyírhéj': P *šön pårwèsél juntuç* 'a nyírhéj-csészét betéttel varrni', K *parwèsél poñoç* 'alátéttel ellátni'.

< *parwas 'betét, alátét' vö. O: oszm. *perwas* 'рама, бордюор, карниз, рамка, оборка, обшивка; keret, foglalat, szegély, párkány, fodor, szegés', az. Bojnurdi *pårvaz* 'kleine Holzstücke, die die Querbalken an der Zimmerdecke verbinden', tkm. *perváz* 'черный потолок, накат; vakfödém'.

A török szó perzsa eredetű (< *parwaz* 'a kind of border or selvedge round a garment', STEINGASS 246a). Valamelyik oguz nyelvből kerülhetett kipszak közvetítéssel a vogulba, bár a perzsa—kipszak—vogul út is elképzelhető.

13. (MUNK.) É *šakän*, KL *šäkwän* ~ *šäkwän*, K *səçwənt* '(É) gyékény, (KL K) zsurló, хвоиц', KL *tur-š* 'gyékény'. — (KANN., TLwW 231) TJ *šakarüt* 'Schachtelhalm' KU *šäçwənt*, KM *səçwənt*, KO *səçwənt*, P *šəkənk* 'runder Schachtelhalm'.

< *šakän 'gyékény' vö. K: tat. *šikän* 'рогоз; gyékény', tatB *yikän* 'gyékénykáka', bask. *yikän* 'рогоз', kirg. *žeken* 'рогоз, ситник, куга (болотное растение); gyékény, szittyó, mocsári növény' — Sz: alt. *šeeken* 'камыш; nád', szib.-tat. *yegän* 'разновидность камыша; egy nádfajta növény' — Cs: *šakan* 'палочник (болотное растение); mocsári növény' (AŠM. XV, 130). További adatok: CLAUSON 913a, RÄSÄNEN 195a.

A török alapszó *yäkän (~ *yekän) 'gyékény, nádféle növény' lehetett. A felsorolt török adatok szabályos fejlemények, kivéve a csuvas *šakan* szót, amely jövevény az oroszából (< *šakan*, l. VASMER EtWb. másként). Az orosz szó forrása egy középbolgár *šäkän hangalak lehetett, amely hanghelyettesítéssel lett чакан az oroszban. A középbolgár *šäkän szabályos hangtani megfelelése a mai csuvasban *šakan lenne. Ebben a — kikövetkeztetett és a csuvasból ki nem mutatható — formában került át a csuvas *šakan a votjákba (*šakan* 'Bastdecke', MUNKÁCSI, VotjTan. 120) és tatár közvetítéssel a vogulba.

A csuvas szót már összevetette a vogullal MUNKÁCSI (Ethn. 55: 298, VNGy. I, 0305, KSz. 7: 314) és ГОМБОЦ (NyK 28: 176 és BTLw. 77). KANNISTO (TLwW 231) tévesen a csuvas *šakan* szóból indult ki, és elvetette az etimológiát. Abban igaza van KANNISTONAK, hogy a szókezdő hangnak akkor mindenütt palatalizálnak kellene lennie a vogulban, és a vogul nyelvjárások szóközépi labializált veláris zárhangjai az átadó alak -k- hangja helyén magyarázatot igényelnek.

A szó csuvas jövevényként (a *šakan*-ból) megvan a cseremiszenben (*tsä.yän* 'Schwertlilie', TschLwTsch. 228—229), kipszak jövevényként az osztjákban (*šäkän* 'Schilfmatte', TLwO 117) és a vogulban (*šäkän* ua., TLwW 86—87). A fenti szócsaládhoz tartozik természetesen a magyar *gyékény* szó is, amely bolgár-török kölcsönzés.

14. (MUNK.) T *toşloç* 'barátság': t. *värsämän* 'mi ketten barátságot kötöttünk'; *toşloçin* 'barátságos': t. *äitäm* 'barátságos ember'.

< *dusliq 'barátság' vö. K: tat. *dusliq* 'дружба, содружество; barátság', bask. *dudliq* ua., kirg. *dostuk* ua. — O: *dostluk* ua., az. *dostluq* ua., tkm. *döstluk* ua. — Cs: *tuslax* ua. (AŠM. XIV, 177). További adatok: RÄSÄNEN 139b.

A török alakok szótöve perzsa eredetű (*dust* 'Freund(in), Geliebte(r)' JUNKER—ALAVI 332a). A perzsa szó *dost* alakban kerülhetett át a törökbe. A közölt adatok az alapszó török képzővel (*-liq*) ellátott formái.

A vogul szó akár egy szib.-tat. **dusliq* alakból is levezethető, mert a vogul a zöngés zárhangokat zöngétlenül helyettesíti, az *u* szabályos megfelelője a T-ban az *o* (ez Munkácsi szerint egy zárt *o* hang). Ugyanez megfeleltet a tatár *i*-nek is nem-első szótagban (vö. TLwW 37, 93).

15. (MUNK.) T *tâşâl*: *kun-t.* 'kifut (tej, leves)': *lâm çukun khulne kun-tâşâlâl* 'a leves kifut a vasedényből'; *çuk-îl kun-tâşâls* 'kifutott a tej'.

< **taş-* 'kicsordul, kifut (pl. tej)' vö. K: tat. *taş-* 'разливаться (о реке), литься, переливаться, бежать (о молоке); megárad (folyó), ömlik, kicsordul, kifut (tej)', tatB *taşi-* 'hord, kiárad', bask. *taşi-* 'перелиться; kiömlik', kkalp. *tasi-* 'убежать (молоко); kifut (pl. tej)', nog. *tasi-* ua., kirg. *taşi* 'перелиться; kicsordul' — O: oszm. *taş-* 'переливаться через край; kicsordul (vminek a peremén)' — Sz: alt. *taşkinda-* ua. További adatok: CLAUSON 559b, RÄSÄNEN 446ab.

Ősi török szó. Az igető **taş-* 'kicsordul, túlfolyik' lehetett. Clauson felhívja a figyelmet egy érdekes *-ş ~ -s* ingadozásra a török adatokban (i. h.). Jól ismert a korai nyelvmélekekből és ma is az ige képzett *taşla-* alakja (vö. CLAUSON 564b). A tatárból ebben a képzett formában került át a cseremiszbbe a szó (RÄSÄNEN, TLwTsch. 67).

Munkácsi tavdai adatai főleg Csandiriból valók, ott az *a* kiejtése rendszerint labiális: *â*. A képző már meglehetett az átvett szóban, de kaphatta a gyakori *l* képzőt a vogulban is.

16. (MUNK.) T *tupsâ*: *ajuw-t.* 'küszöb'. Az összetétel első tagjának jelentése: 'ajtó'.

< **tupsa* 'küszöb' vö. K: tat. *tupsa* 'шарнир, древная петля, порог, приступок, csuklópánt, sarokvas, küszöb, hágcsó', tatB *tubsa*, *tupsa* 'ajtó-, kapusarok', bask. *tupha* ua., kirg. *topso* 'шарнир' — Cs: *tâpsa* 'петля на дверях; ajtósarok'. További adatok: Räsänen 489b.

A török nyelvek közül csak a kipscak csoportból mutatható ki a szó, a csuvas *tâpsa* tatár jövevénynek látszik. Megvan a cseremiszbben ugyancsak tatár jövevényként: *topsa* 'Türangel' (RÄSÄNEN, TLwTsch. 70), ott még a tatár **o > u* változás előtti időből.

17. (MUNK.) T *uit-*: *il-u.* 'megalszik (tej)': *âştêm çuk-îl il-uits* 'a savanyú tej megaludt'; *uitêm çuk-îl* 'aludttej'.

< **uyit-* 'megaltat (tejet)' vö. K: tat. *oyit* 'квасить, заквашивать; savanyút', *oyîş-* 'свернуться (о крови); megalvad (vér)', bask. *oyo-* ua., kirg. *uyu-* 'свернуться (о крови, молоке)', *uyut-* 'сквашивать' — O: oszm. *uyur-* 'спacious, тихий, стоячий (о воде); alvó, nyugodt, állott (víz)', tkm. *uya-* 'заквашивать, закисать, свертываться, образовывать сгусток (о крови); megalvad, megalvad, összemegy'. További adatok: CLAUSON 45a, RÄSÄNEN 508a, SEVORTJAN I, 574—576.

Kiindulópontul az ősi **udi-* 'alszik' ige vehető fel. Ennek műveltető képzős alakja (**udit-*) korai nyelvmélekekben szerepel már 'tejet altat' jelentésben. A jelentésfejlődéshez szép párhuzamot mutat a magyar. A szóbelsejji török **-d- > -y-* szabályos. Átadó alakként egy **uyit-* alak jöhet szóba.

Szerintem (K. B.) a példamondat és az 'aludttej' jelentés alapján a vogul szót is tárgyias igének foghatjuk fel: 'savanyú tejet (eredménytárgy) alvasztott' és 'aludttej (tkp. alvasztott tej)'.

18. (MUNK.) Т *ujmät* 'völgy'.

< *uypat (esetleg *uymat) 'völgy' vö. K: tat. *uy-* 'долбить, делать углубление: váj, bemélyedést készít', tat. nyj. *uydim* 'низменность, низина; alföld, mély völgy', tatR *uy* 'Niederung, Tal, Vertiefung, Schlucht', bask. *uypat yir* 'низина; mély völgy, mélyen fekvő föld; kirk. *oy-* 'выдалбывать; kiváj', *oy* 'низина, впадина, котловина; lapály, mélyedés, völgykatlan', *oyduŋ, oyroŋ* ua. — O: oszm. *oyta* 'резьба, гравировка; faragvány, metszés', *oyum* 'выбирание (пазов), выемка, впадина, углубление, ямка; vájat, rovátka, mélyedés, gödör', az. *uyug* 'впадина', tkm. *oy, oyluk, oytak* 'низина' — Sz: szib.-tat. *uy, uyas, uybas* 'низменный (о местности); alacsony (vidék)', alt. *oy, oydik, oyik* 'низина, впадина, котловина' tuv. *oy* ua., *oybak* 'отверстие, дыра; rés, lyuk', *oyuk* 'углубление, выемка, пробоина, небольшая полынья, прорубь; mélyedés, rovátka, rés, lék', hak. *oymax* 'впадина' — Cs: *uy* folkl. 'mező' (P). További adatok: CLAUSEN 265b—266a, SEVORTJAN I, 435.

A török nyelvekben elterjedt *oy-* 'váj' és *oy* 'váját' alakok ősi nomenverbumra utalnak. A csuvas *uy* tatár jövevény. A vogul szóbelseji *-m-* magyarázatát a törökben kell keresnünk. A szóbelseji *m ~ p, b* váltakozás a törökben ugyanis gyakori (l. TLwW 130).

A vogul szó egy **o > u* hangfejlődés utáni, a baskirból kimutatható *uypat*-hoz hasonló szó átvételére mutat. Talán idetartozik *váj* igénk is.

19. (MUNK.) KL *ūs ~ us*, AL *us* 'ész, eszmélet': KL *ām ūsēm kwāntēliš, at khañšēm, mānr loättuŋ* 'megzavarodtam (eszem megzavarodott), nem tudom, mit mondjak'; *ām ūsēmne at pāti* 'nem jut az eszembe'; *ūsēm lullä ints* 'emlékezetem megromlott'; *šoaw ūs aňši* 'nagyon okos (sok az esze)'; *ākw usne pätēmtiji* 'ketten megegyeznek (egy észre jutnak)'; *ūsēŋ ~ ūsiŋ ~ usēŋ* 'okos': *ūsēŋ läŋ* 'bölcshözbeszéd'; *ūstal ~ ustal* 'ostoba': *ustal pāts* 'megbolondult'; *poŋklēŋ khum u. nāmšenti* 'a részeg ember értelmetlenül beszél'.

< *us 'ész' vö. K: kar. *us* 'ум, разум, рассудок, мудрость; ész, értelem, bölcsesség' — O: oszm. *us* 'разум, рассудок' — Cs: *ās, os* 'ész, tanács' (P). További adatok: CLAUSEN 240ab, SEVORTJAN 606—607, RADLOFF I, 1741—1742.

Ősi török szóval (*us 'értelem') van dolgunk. Szórványos előfordulását a török nyelvekben feltehetően az indokolja, hogy az *us* szót igen korán kiszorította a hasonló jelentésű *ās*. (A két szó a törökben nem tartozik össze. Az *ās* volt *ész* szavunk forrása, és átkerült a tatárból a vogulba is: *īs, ēs, jēs* stb. alakban, TLwW 68).

20. (MUNK.) Т *usāŋ* 'kengyel'.

< *üzäŋi 'kengyel' vö. K: tat. *özäŋge* 'стремя; kengyel', bask. *ödäŋge* ua., kirk. *üzöŋgü* ua. — O: oszm. *üzgeç* 'стремьянка, веревочная лестница; hágsó, kötélhágsó', tkm. *üzäŋi* 'стремья' — Sz: alt. *üzäŋi* ua., tuv. *ezeŋgi*, ua., hak. *izeŋe* ua. — Cs: *yärana* 'kengyel' (P). További adatok: CLAUSEN 289b, SEVORTJAN I, 623—625.

A szó eredeti alakja (ClauseN szerint *üzäŋü) a mai török adatok alapján — szókezdő magánhangzóját tekintve — nehezen rekonstruálható. Egy igen korai nyelvjárási ingadozásra kell gondolnunk (**ü- ~ *i- ~ *e-*).

A szóvégi magánhangzó eltűnése föltehető már az átadó tatár nyelvjárásban is. A szó a vogulban sem vegyes hangrendű, mert Munkácsi *u*-val jelölte a T nyelvjárásban rendszerint az *u* és *ü* közti magánhangzót, amelyet Kannisto *ü*-vel jelöl (pl. MUNK. *ustäl* 'asztal', KANN. [TLWW 72] TJ *üstäl* ua.).

21. (MUNK.) T *ušit*: *päl-u*. 'szétnyom (krumplit)': *pitem kartopme päl-ušitlém* 'a főtt krumplit szétnyomom'.

< *ušat 'szétmorzsol' vö. K: kirg. *ušat* 'размельчать, транжирить, расходовать, тратить; szétmorzsol, tékozol, elkölt, költekezik', *ušala* 'тереть, растирать, натирать, массировать; szétken, bedörzsöl, gyúr' — O: tkm. *ušat* 'делать мельче, измельчать, дробить, мельчить; aprít, széttör' — Sz: alt. *uža* 'мять, тереть, растирать; gyúr, dörzsöl, beken', *užat* 'заставить тереть, растирать; bedörzsöltet, bekenet', tuv. *ušta* 'мять (кожу при выделке), разминать (колос); nyomkod (bórt kikészít), szétdörzsöl (kalászt)'. További adatok: CLAUSON 16b, RÄSÄNEN 517a, SEVORTJAN I, 617–618.

Egy török *uša ~ *uša 'szétnyom, aprít' igéből lehet kiindulnunk. Számos változatával találkozhatunk már a nyelvemlékekben. A vogul szó valamelyik szibériai tatár nyelvjárás *ušat- (esetleg *ušit-) alakjára vezethető vissza.

22. (MUNK.) É *värtäk*, KL *vartäk*, P *vartëx*, K *vartëx* ~ *voärtëx* 'szőnyeg': É *värtäkël nortim kwol-kan* 'szőnyeggel borított padló'; *sorni xurëp sät värtäk* 'arany szegélyű hét szőnyeg'.

< *värtäk 'takaró, szőnyeg' vö. K: tat. *ört* 'покрывать, накрывать; beföd, betakar', kirg. *ürtük* 'дорогая попона с украшениями; díszes, drága lótakaró' — O: az. *örtük* 'покров, ковер; takaró, szőnyeg', tkm. *örtük* 'покров, верхний слой; takaró, felső réteg' — Cs: *vit* 'beföd, fedez' (P), *vitë* 'крыша, крышка, покрывало; tető, födél, lepel'. További adatok: CLAUSON 202b, 205b–6a, SEVORTJAN I, 551–552.

A régi török *ört 'beföd' származékával van dolgunk. Bolgár-török oldalon — a csuvas *vit*-, *vitë* alapján — a szókezdő magánhangzó hosszú *ö*- volt. Az *ö*- a csuvasban kétféle fejlődést mutathat: *vi*- (ezt látjuk a *vit*-, *vitë* alakokban, ahol az *rt- > *t*- változás szabályos) és *va*-. Az *ö*- > *vi*- fejlődésre l. még például: BT *ör 'felső' > csuv. *vir* ua., BT *öl 'meghal' > csuv. *vil*- ua., *ö- > *va*- fejlődés figyelhető meg a BT *ör 'közép' > csuv. *var* ua. esetében. Az *ö- eltérő fejlődéseit régi csuvas nyelvjárási ingadozással magyarázhatjuk. A csuvas *vi*- és *va*- fejlemények szókezdő *v*-je protetikus hang, szókezdő helyzetben labiális magánhangzók előtt szabályszerű.

A vogul szó biztos csuvas hangtani kritériumot mutat. Egy csuvas nyelvjárási *värtäk (> *vartak) kerülhetett tatár közvetítéssel a vogulba. Hasonló útja lehetett a 13. sz. *šakän* 'gyékény' szónak is.

E 22 többlet-jövevénytől közül biztosan török eredetűnek tartom (K. B.) a többséget, bizonytalanannak csak hármat: a 6., 7. és a 13. számút. Kannisto a tőle felsorolt 554-ből 46-ot vesz bizonytalanannak. Az utóbbiak egy részében tatár közvetítést tesz föl akkor is, ha szerintem (K. B.) az oroszról való közvetlen átvétel ellen semmi sem szól, vö. RLWW 33–4.

A most bemutatott jövevénytiszavak földrajzi elterjedése jól illik Kannisto eredményeihez (TLWW 221–2). Mind a négy (világtáj szerinti) nyelvjárás-területen előfordul (elől a biztos, második helyen a bizonytalan új etimológiák

száma, zárójelben pedig Kannisto megfelelő adatai): DKNyÉ 1 + 1 (21 + 3), KNyÉ 1 (10 + 1), KNy 2 (29 + 5), DK 1 (65 + 1), D 11 + 1 (199 + 7), K 2 + 1 (65 + 8), Ny 1 (15 + 4). Összesítve: délen előfordul 14 + 2 (378 + 19), keleten 7 + 2 (277 + 27), nyugaton 5 + 1 (166 + 21), északon pedig 2 + 1 (48 + 15).

Ha fogalmi csoportok szerint osztjuk el a 22 szót, a következő eredményt kapjuk (zárójelben az etimológia sorszáma): Emberi test: szív, has (11). — Állat: bogár (2), egy madárfajta (? 7). — Növény: aszat, aggfű (4), egy növényfajta (? 6), gyékény, zsurló (? 13). Domborzat: völgy (18). — Állattartás: kengyel (20). — Közlekedés: egy csónakfajta (1). — Női munka: gyapjúfonal (10), alátét (12). — Lakás: küszöb (16), szőnyeg (22). — Étkezés: kifut [tej, leves] (15), megalszik [tej] (17), szétnyom [krumplit] (21). — Társadalom: szolga (9), barátság (14). — Egyéb: ész (19), több (5), megment (3), kíván, eltűr (8).

KÁLMÁN BÉLA—BERTA ÁRPÁD

Rövidítések

A török adatokhoz:

alt.	= altaji irodalmi nyelv ¹
alt. kumand.	= altaji nyelvjárási adatok ²
alt. tuba	= altaji nyelvjárási adatok ³
AŠM.	= AŠMARIN szótárának adatai ⁴
az.	= azerbajdzsán irodalmi nyelv ⁵
az. Bojnurdi	= azerbajdzsán nyelvjárási adatok ⁶
bask.	= baskír irodalmi nyelv ⁷
BT	= bolgár—török
CLAUSON	= Sir G. CLAUSON, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish. Oxford 1972.
Cs.	= csuvas
hak.	= hakasz irodalmi nyelv ⁸
K	= kipcsak
kirg.	= JUDAHIN szótárának adatai ⁹
kkalp.	= karakalpak irodalmi nyelv ¹⁰
LCC	= a Codex Cumanicus adatai ¹¹
nog.	= nogaj irodalmi nyelv ¹²
o	= oguz
OSZM.	= oszmánli irodalmi nyelv ¹³
P	= PAASONEN csuvas szójegyzékének adatai ¹⁴
RADLOFF	= W. RADLOFF, Versuch eines Wörterbuchs der Türk-Dialecte I—IV. Mouton, 's Gravenhage 1960.
RÁSÁNEN	= M. RÁSÁNEN, Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkisprachen. Helsinki 1969.
SEVORTJAN	= Э. В. Севортян, Этимологический словарь тюркских языков I—II. Москва 1974—1978.
Sz.	= szibériai—török
szib.-tat.	= TUMAŠEVA monográfiájának adatai ¹⁵
tat.	= tatár irodalmi nyelv ¹⁶
tatB	= keresztény—tatár adatok ¹⁷
tat. nyj.	= tatár nyelvjárási adatok ¹⁸
tatR	= tatár adatok RADLOFF nyomán, l. RADLOFF
tat.-tob.	= tatár adatok a toboli nyelvjárásból RADLOFF nyomán, l. RADLOFF
tkm.	= türkmén irodalmi nyelv ¹⁹
tuv.	= tuvai irodalmi nyelv ²⁰

Az arab adatokhoz:

WEHR = H. WEHR, A Dictionary of Modern Written Arabic. New York 1976.

Az irodalmi mongol adatokhoz:

L = F. D. LESSING, Mongolian—English Dictionary. Bloomington 1973.

A perzsa adatokhoz:

JUNKER—ALAVI = H. F. J. JUNKER, —B. ALAVI, Persisch—deutsches Wörterbuch. Leipzig 1968.

STEINGASS = F. STEINGASS, A Comprehensive Persian—English Dictionary. London [1939].

¹ Ойротско—русский словарь. Москва 1947.

² Н. А. Баскаков, Диалект кумандинцев. Грамматический очерк, тексты, переводы и словарь. Москва 1972.

³ Н. А. Баскаков, Диалект черневых татар. Грамматический очерк и словарь. Москва 1966.

⁴ Н. И. Ашмарин, Thesaurus linguae tshuvashorum I—XVII. Казань 1928—Чебоксары 1950.

⁵ Русча—азербайджанча лугат I—II. Баку 1971—1975.

⁶ Sz. FÁZSY, Das Bodschnurdi, ein türkischer Dialekt in Chorasán, Ostpersien. Dissertation. Zürich 1977.

⁷ Русско—башкирский словарь. Москва 1948.

⁸ Русско—хакаский словарь. Москва 1961.

⁹ Киргизско—русский словарь. Москва 1965.

¹⁰ Русско—каракалпакский словарь. Москва 1967.

¹¹ K. GRØNVESEN, Komarisches Wörterbuch. Kopenhagen 1942.

¹² Ногайско—русский словарь. Москва 1963.

¹³ Турецко—русский словарь. Москва 1977.

¹⁴ H. RAASONEN, Csuvás szójegyzék. Budapest 1908.

¹⁵ Д. Г. Тумашев, Конбатыш себер татарлары теле. Казан 1961.

¹⁶ Татарско—русский словарь, Москва 1966.

¹⁷ SZENTKATOLNAI BÁLINT G., Kazáni—tatár nyelvtanulmányok II. Budapest 1876.

¹⁸ Татар теленен диалектологик сузлеге. Казан 1969.

¹⁹ Туркменско—русский словарь. Москва 1968.

²⁰ Тувинско—русский словарь. Москва 1955.

Tatarische Lehnwörter im Wogulischen

VON BÉLA KÁLMÁN—ÁRPÁD BERTA

Der Aufsatz ist eine Ergänzung zu KANNISTO's Werk: Die tatarischen Lehnwörter des Wogulischen (FUF 17 [1925]: S. 1—264). Die turkologischen Angaben und Erläuterungen stammen von Á. BERTA, das wogulische Material und die Abfassung des Artikels von B. KÁLMÁN.

1. wogP *khâjix*, K *khâjex* 'flacher Kahn' < tat. *qayiq 'Kahn'.

2. wogT *khâmräs* 'Käfer' ? < tat. **qimris(qa)* 'Ameise'. Wegen der verschiedenen Bedeutungen und wegen des palatisierten *s*-es (Schreibfehler?) ist die Etymologie unsicher.

3. wogK *khotelt* : *lél-lex*. 'retten' < tat. *gotilt-id.

4. wogT *khâulâx* 'Löwenzahn' ? < tat. *qaulay 'trockenes Gras'. Das sib.-tat. Wort kommt in anderen Türkensprachen nicht vor, es ist eine Entlehnung aus dem Mongolischen.

5. wogT *ülpäx* 'mehr' < tat. *ilbek 'Reichtum, genug, reichlich'. Das türkische Wort stammt aus dem mongolischen *elbeg*, und ist in den sibirischen Türkensprachen verbreitet.

6. wogK *käkenäx* 'eine Art Pflanze, жабрей' < tat. *kökänäk 'Schlehdorn' oder *kegänäk ~ *kekänäk 'Klette, Dornstrauch'. Die Bedeutung des wogulischen Wortes ist ziemlich unsicher angegeben, daher gibt es zwei etymologische Deutungen. Die erste stammt aus dem tat. Wort *kök 'blau', die zweite aus tat. *tiġän 'Stachel'.

7. wogT *kälëskän* 'шуланка, ein kleiner, weißer Vogel mit roter Brust' ? < sib.-tat. *qulısġan* 'Möwe'. Die Etymologie ist wegen der unsicheren Bedeutung des wogulischen Wortes und wegen des Vokalismus (wog. palatal ~ tat. velar) unsicher.

8. wogK *kön-* 'wünschen, wollen'. Das Wort wurde auch von Kannisto (TLwW S. 123) in der Bedeutung 'einwilligen' als tat. Lehnwort angegeben. Sicherlich gehört auch wogT *künäl-* 'können, aushalten' auch hierher. In den südlichen ostjakischen Mundarten kommt ein ähnliches Wort vor (OWE S. 643) und wurde bereits von Paasonen (FUF 2: 125) aus dem tat. *kün-* 'mit etwas einverstanden sein, sich etwas zuneigen' abgeleitet.

9. wogT *pëli* ~ *päli* 'Arbeiter, Diener, p.-khar id., *pëlyxt-* 'dingen', *pëlyxtëxt-* 'sich verdingen' < tat. *päle. Im Arabischen ist ein Wort *fä'la* 'Lohnarbeiter' belegt. Es wurde vom Aserbeidschanischen (*fählä* ~ *fälä*) und Türkmenischen (*päle*) übernommen. Obwohl das Wort aus dem Tatarischen bisher nicht aufgezeichnet wurde, ist es sehr wahrscheinlich, daß das Wort durch eine tatarische Sprache ins Wogulische übermittelt wurde.

10. wogK *pës* 'Wollgarn' < tat. *pes* id. Das Wort ist ein altes Wanderwort (ar. > gr. > türk.) und kommt schon in den kiptschakischen Sprachdenkmälern des 13. Jh.-s vor. Wog. *pës* muß von dem homonymen (~ *pis*) 'Schicht, Mal' getrennt werden. Das letztere ist ein einheimisches Wort (s. MSzFE s. v. *ıagy*).

11. wogN (*sim-* > *por*, LM *-pär* ~ *-pəri*, P (*šim-* > (*por* ~ *-pore*, K (*sém-* > *par* T (*šäm-* ~ *šam-* > *porġ* (N T) 'Herz', (P K) 'Bauch', (LM) Deminutivsuffix < tat. *bör 'por' Herz, Leber, Bauch, lieb' (vgl. tat. *bavır* u. ä.). Auch in einigen sibirischen Türkensprachen kommt das Wort einsilbig vor (alt. *bür*, tuv. *bār*, hak. *pār*). Bei den Türken wurde das Leber als Mittelpunkt der Gefühle aufgefaßt. Das erste Glied der wog. Zusammensetzung (*sim-* usw.) bedeutet 'Herz'.

12. wogP *pärwes*, K *parwes* 'Einlage, Unterlage' < tat. *parwas 'Unterlage'. Das türkische Wort stammt aus dem Persischen (*parwāz*).

13. wogN *šäkän*, LM *šäkwän* ~ *šäkwän*, K *šöxwent* (N) 'Binse', (LM K) 'Schachtelhalm'; LM *tur-s.* 'Binse' < tat. *šäkän 'Binse'. Das Wort wurde bereits von MUNKÁCSI (KSz. 7: 314) und GOMBOCZ (BTLw. 77) aus dem Tschuwassischen abgeleitet, doch wurde die Etymologie und überhaupt die Möglichkeit der wog. Entlehnung aus dem Tschuwassischen von KANNISTO (TLwW S. 231) abgelehnt. Doch besteht die Möglichkeit, daß einige tschuwassische Lehnwörter durch die Vermittlung der Tataren ins Wogulische eingedrungen sind.

14. wogT *toşloġ* 'Freundschaft', *toşloġıñ* 'freundlich' < tat. *duslıġ 'Freundschaft'.

15. wogT *täšäl-*: *kun-t.* 'auslaufen, überlaufen (Milch)' < tat. **taš-* id. Das -l kann sowohl ein tatarisches als ein wogulisches Ableitungssuffix sein. WogT *kun-* ist ein Verbalpräfix ('aus-, hinaus').

16. wogT *tupsä*: *ajuw-t.* 'Türschwelle' (*ajuw* 'Tür') < tat. *tupsa id.

17. wogT *üt-*: *il-u.* 'gerinnen (Milch)' < tat. *uyıt-* 'säuern'.

18. wogT *ujmät* 'Tal' < tat. *oymat ~ *oypat* 'Vertiefung'.

19. wogLM *üs* ~ *us*, LU *us* 'Verstand, Bewußtsein' < tat. *us* id.

20. wogT *usän* 'Steigbügel' < tat. *üzäni id.

21. wogT *ušü-*: *päl-u.* 'zerdrücken (Kartoffel)' < tat. **ušat-* (~ **ušü-*) 'zerbrechen, zerdrücken'. Das Wort ist eine Ableitung aus dem alttürk. Verbalstamm **uša-* ~ **uša-* 'drücken, zerdrücken'.

22. wogN *värtäk*, LM *vartäk*, P *vartëx*, K *värtëx* ~ *voärtëx* 'Teppich' < tat. *värtäk* 'Decke, Teppich'. Da das anlautende alttürk. *ö-* im Tschuwassischen teils eine anlautende *vi-* teils eine *va-* Entsprechung hat, können wir annehmen, daß das Wort aus dem Tschuwassischen durch eine tatarische Vermittlung ins Wogulische übernommen wurde.

